

Szalai Erzsébet: Gazdasági elit és társadalom

A MAGYARORSZÁGI ÚJKAPITALIZMUS

Aula, Budapest, 2001. 310 old., 2990 Ft

A XX. század utolsó tíz éve a zsugorodó remények évtizede volt. Az államszocializmus szétfoszlásával kezdetben a történelem kényszerzubbonyának szövete látszott felfesleni. Bár a munkás öngazgatásra, a szövetszervezetekre, a kistulajdonra, a vállalkozói szocializmusra épülő harmadik utak szabásmintái hamar lekerültek az asztalról, és már a kilencvenes évek elejétől világos volt, hogy a poszt-kommunista világban a kapitalizmus egy fajtáját varrják, még egy ideig élt egyfajta remény, hogy létezik a magyar gazdasági fejlettség szintjén is egy emberarcúbb kapitalizmus, egy, a magyar viszonyokra szabott gazdasági és társadalmi rendszer, amelyben társadalmunk csinosan feszíthet. Aztán kiderült, hogy amit kapunk, az konfekció, és csak abban reménykedhetünk, hogy már nem kell sokáig alsóneműben flangálni, vagy ha igen, nem lesz nagyon hideg.

Most, hogy az új zubbony már felpróbálható, Szalai Erzsébet könyve arra tesz kísérletet, hogy áttekintse és értelmezze, mi történt az elmúlt évtizedben és a nagy ollócsattogtatás, öltögetés mire vezetett. Először Szalai elemzését foglalom össze.

A posztkommunista átmenet hazai főszabásai az elitek. Az elit több csoportra osztható. A gazdasági elit gyökerei az 1980-as évekre nyúlnak vissza. Ekkor alakult ki a késő-kádári technokráciából és egy állami nagyvállalati vezetőkől álló csoport. Belőlük válik ki, illetve hozzájuk csatlakozik 1989 után a nagyvállalkozói és bankári réteg, illetve a mindenkor állami gazdasági bürokrácia vezetői. A technokrácia korán, a nagyvállalati vezetők egy része kicsit később kötelezte el magát a globalizáció mellett.

A gazdasági elithez képest alárendelt, de fontos szerepet játszik a politikai és a kulturális elit. A politikai

elit elsősorban a pártfinanszírozás zűrzavaros ügyletein keresztül kerül a gazdasági elit markába. Mára valamennyi parlamenti párt kialakította a maga vállalkozói holdudvarát. Szalai az MSZP, a Fidesz és az SZDSZ körüli cégekről ad elemzést. A kulturális elit a kultúra piacosodásával kerül a gazdasági elit pórázára. A tudományos kutatás, a sajtó, sőt a felsőoktatás is közvetlenül függ a gazdasági elitől, és ennek köszönhető, hogy a kulturális elitből mára úgyszólván teljesen kihalt a rendszerkritikai hajlam.

A hatalom igazi csúcsát azonban nem a hazai gazdasági elit jelenti, hanem az országba betelepülő multinacionális cégek. A multik a globalizáció motorjai és haszonélvezői, ők diktálják a divatot. Ha bírálja is a globalizációt, a könyv egyaránt szól e folyamat jó és rossz oldaláról. A külföldi nagytőke egyfelől az olcsó munkaerőt aknázza ki, semmibe véve a munkások meglévő tudását, másfelől jobban fizeti munkásait, mint a hazai cégek, és sokszor éppen a magasan kvalifikált alkalmazottakat keresi. Bizonyos cégek teljesen elzártan, szigetként működnek a magyar gazdaságban, mások hazai beszállítókkal dolgoztatnak, vagy ezt tervezik. (Ez felveti az általánosítás módszertani problémáját, amelyre később még visszatérek.)

Az igazi fekete bárány azonban nem a globalizáció, nem is a munkásnyúzó tőke, hanem a technokrácia, annak is a krémje. Ahogy Szalai erről a csoportról itt és máshol ír, az az olvasó számára egyértelművé teszi, hogy nagyon mély személyes kapcsolatok fűzik ehhez a kicsiny, de fontos elitcsoporthoz. Korábban Szalainak a késő Kádár-korban kialakult technokráciáról szóló eszmefuttatásai sokszor átfordultak absztrakt narratívába, amelyben a „technokrácia” szót egy-egy személynévvel lehetett helyettesíteni. Most nevesíti a technokrácia krémjét, és a kollektív fogalom mögül előbukkan Medgyessy Péter, Surányi György és főként Bokros Lajos. Szalai csalódott a technokráciában, mert az elárulta az alulról szerveződő társadalom eszméjét, és helyette a felülről irányító felvilágosult abszolutizmus credóját tette magáévá. Helyesen látja, hogy a

technokrácia elvesztette társadalmi érzékenységét. Ennek egyik legtipikusabb megnyilvánulása volt az, ahogy Bokros Lajos a nevével fémjelzett intézkedéscsomagot prezentálta. Szalai azonban nem a stílust, hanem a tartalmat bírálja – többek között Matolcsy György elemzéseire támaszkodva. Emlékeztet arra, hogy a gazdasági fellendülés első jelei már 1994-ben, egy évvel a Bokros-csomag előtt jelentkeztek. Szerinte a megszorító intézkedések miatt a meginduló növekedés megtorpant, tehát azok nem segítettek, hanem éppenséggel késleltették a kibontakozást. Bokros és csapata a krízis okát – így a szerző – helytelenül a belső fogyasztás növekedésében, és nem a magasba szökő, az államadósságot növelő kamatokban látta. Szalai rámutat, hogy a statisztikai adatok szerint 1994-ben a háztartások jövedelme növekedett ugyan, de a fogyasztásuk nem, azaz a háztartások a jövedelemkiáramlás növekményét megtakarították. Ez az összeg visszerülhetett volna a termelésbe, és az ebből táplálkozó gazdasági növekedés betömhette volna a költségvetési hiányt.

A Bokros-csomagról a szakemberek között sincs teljes egyetértés. Szalai érvelése azonban kevés olyan olvasót fog meggyőzni, aki a könyv kézbevétele előtt arra hajlik, hogy a megszorító intézkedések elkerülhetetlenek voltak. Az államadósságot terhelő kamatok emelkedése ugyanis is a megromlott egyensúlyhiánynak elsősorban következménye, és csak másodsorban oka. A magas államadósság kétféleképpen is okozója a magas kamatnak. Egyfelől növeli a keresletet a hitelpiacon, ami megdrágítja a hiteleket (emeli a kamatot), nemcsak az állam, de mindenki más számára is. Másfelől a hitelezők egy túleladósodott államnak rosszabb feltételek mellett adnak csak kölcsön, mert hitelpiaci megítélése rosszabb, mint egy takarékosé. Az igaz, hogy a túlköltekezés következtében kialakult magas kamat tovább növeli a hiányt. A reálkamatok letörésére azonban nem nagyon volt más orvosság, mint amit Bokros a magyar gazdaság számára felírt. Képzelnék el, mi lett volna a kamatterhe a magyar államnak,

ha az ország hitelminősítése még mélyebbre zuhan, és ez hogyan hatott volna arra a gazdasági növekedésre, amelytől Szalai a problémák megoldását várta volna.

A Bokros-csomag valódi okát a szerző a technokrata elit ideológiai elkötelezettségében látja. „Ennek lényege – írja – az erőteljes monetarista gazdaságfelfogás [...] A mögötte meghúzódó attitűd háttére pedig a nemzetközi pénzvilág normáinak való megfelelés igénye.” Ez úgy hangzik, mintha Bokrosékat pusztán személyes lelki kényelmük keresése vezette volna az ügyben. A nemzetközi pénzvilág normáinak való megfelelés azonban nem egyszerűen Bokros vagy Surányi belső igénye, hanem olyan követelmény, amelynek semmibevétele súlyos következményekkel jár.

A könyv utolsó fejezete az elméleti tanulságokat vonja le. Négy, egymással lazán összefüggő gondolatmenetet olvashatunk. Az első egy fogalmi háló, egy társadalmi tőkeelmélet. Szalai a nemrég elhunyt Pierre Bourdieu-t követve három tőkefajta különböztet meg: kulturális, szociális és gazdasági tőkét. Ehhez még hozzátesz egy negyedik tőketípust is: a szimbolikus tőkét. A szimbolikus tőke a különböző tőkék egymásra való átváltásának a képessége. Ez a tőkeelmélet hivatott megmagyarázni, ki kerülhet az elitbe. Az új gazdasági elit tagjává csak az válhatott, akinek még az államszocializmus idején összegyűlt kulturális és szociális tőkéje, továbbá volt szimbolikus tőkéje is, hogy gazdasági tőkére válthassa át őket.

Ezt a fogalmi hálót ebben a formában nem tartom igazán hasznosnak. Számomra nem teljesen világos, miért tőkééről, és miért nem, mondjuk, erőforrásról vagy a társadalmi egyenlőtlenség dimenzióiról beszélünk. A tőke metaforája túlhangsúlyozza az instrumentális, kalkulatív aspektusokat, és Bourdieu eredeti intencióival ellentétben az egyén, nem pedig a társadalom felől közelít a jelenségekhez. Ez aztán oda vezet, hogy Szalainak egy újabb tőkefajta kell kitalálnia, a szimbolikus tőkét, amely az egyén azon tulajdonságát hivatott megnevezni, amely lehetővé teszi a tőkék egymás közti átváltását. Míg

azt könnyű elképzelni, miként juthat valaki tudás-, kapcsolati vagy gazdasági tőkéhez (például iskolába jár, barátokozik, vagy ötöst nyer a lottón), nem világos, hogyan tesz szert szimbolikus tőkére. A tudás, a kapcsolatok és a gazdasági eszközök értékét és egymásra válthatóságát ugyanis nem valamilyen, az egyénhez köthető képesség határozza meg, hanem az egyének feletti intézmények és szabályok. Például a pénzügyi ismeretek felértékelődése és gazdasági tőkére válthatósága nem az egyes személyek szimbolikus tőkéjétől függött, hanem, ahogy Szalai is részletesen leírja, az új bankrendszerrel és egy sor más új törvénytől és szabálytól. Vagy vegyük a gazdasági tőke tudástőkére válthatóságát. Az a szabály, hogy egyetemre csak szelektív felvételi alapján lehet bejutni, megnehezíti, az a szabály, hogy aki fizet, egyetemen tanulhat – vagyis a magát tandíjból eltartó magánegyetem intézménye –, megkönnyíti az átváltást. A tőkeelmélet individualista iránya miatt válhat központi magyarázó tényezővé Szalainál a személyes ambíció, amely – a tőkét kiegészítve – az elitbe jutás utolsó feltétele. Ezen a ponton Szalai liberális ellenfelei is bólogatni kezdenek. Hogy elméletéből miért maradnak ki az intézmények, amikor leíró elemzéseiben központi szerepet játszanak, érthetetlen.

A második elméleti gondolatmenet lényege az, hogy a gazdasági tőke átrendeződése növekvő egyenlőtlenségeket hozott létre. A belső felhalmozást egy zsugorodó gazdaságban csakis külső erőforrások bevonásával, illetve a belső erőforrások átcsoportosításával lehet biztosítani. Ez utóbbit az elit többek között úgy éri el, hogy bizonyos ismereteket le-, másokat pedig felértékel. Elvesz például a pedagógus és az orvos tudásának értékéből, és így anyagi javakat tulajdonít el tőlük, amelyeket aztán saját céljaira használ. Noha Szalainak ebben alapjában véve igaza van, megint megmutatkozik az elméleti keret fent említett problémája. Jól látható, hogy a tudástőke értékváltozásáért nem az elit egyes tagjainak szimbolikus tőkéje a felelős, és a hátrányba kerülő csoportok sem egyes tagjaik szimbolikus tőke- (vagy ambíció-)

hiánya miatt szenvednek. A pedagógusok és orvosok tudását az oktatás- és egészségügyi intézmények, az azokban megtestesülő formális és informális szabályok változása értékelte le. Ugyanakkor a gondolatmenetből az is következik, hogy a felhalmozás adott szintjén a külföldi tőke bevonása csökkenti a társadalomtól elvonandó erőforrások mennyiségét, tehát az egyenlőtlenségeket is. Innen már csak egy pici és logikus lépés az a megállapítás, hogy a globalizáció nemcsak fokozza, de enyhíti is az egyenlőtlenségeket.

A harmadik gondolatmenet kettős gazdasági szerkezetet vázol fel. Egyfelől létezik a külföldi piacokhoz kötődő szektor, amelyben a tulajdon koncentráltabb, a technológia és a munkaszervezés, valamint az ehhez kapcsolódó életstílus nyugatias. Másfelől van a belföldi piachoz kapcsolódó, dekoncentráltabb, paternalistábban szerveződő szektor a maga rendies életstílusával. A nyugatias és a rendies szféra közül a szerző, bár ki nem mondja, az előbbi iránt érez több rokonszenvet. Igazi panasza az, hogy a nyugatias szféra csak szigetesen van jelen a mai magyar társadalomban.

A negyedik gondolatmenet azt fejegeti, hogy van-e értelme a marxizáló osztályelemzésnek. Azt a választ kapjuk, hogy az újkapitalista Magyarország nem írható le osztálymodellel, mert csak az elit alkot osztályt, a társadalom többi része atomizált. Ezzel szemben Szalai elfogadja a marxizmus munkaérték-elméletre épülő érték-többlet-elméletet, azaz a kizsákmányolás marxizmus elméletét. Úgy gondolja, hogy ez „elsősorban filozófiai és nem közgazdasági-szociológiai teória, melynek sajátos természetéből következik, hogy empirikusan csak nehezen vagy egyáltalán nem megragadható” (251. old.). A freudi lélektan elmélete is ilyen, nyugtatja meg az olvasót. Itt a recenzens egy kissé elbizonytalanodik, és lelki szemei Karl Popper szúrós tekintetét vélik látni. Tovább olvasva azt találja, hogy a kizsákmányolás nyilván növekedett, mivel a bérek aránya a nyugati világban 1960 óta csökken. A bérek aránya ebben az időszakban azonban a szocialista Magyarországon is csökkent. A nem bérjellegű jövedelmek

arányának növekedése valószínűleg nem a profit és a kizsákmányolás erősödésének és a munkásmozgalom gyengülésének köszönhető, hanem éppen ellenkezőleg, a munkásmozgalom egyik legnagyobb vívmányának: a jóléti állam juttatásainak és a nyugdíjak relatív növekedésének. (A nyugdíjak egyébként maguk is nem kis részben tőkejvedelmek.) A kizsákmányolás-elmélet taglalása azonban inkább utólagos reflexió, semmint az elemzést irányító elméleti keret.

A könyv utolsó alfejezetének a címe: *Alternatívák*. Árulkodó módon mindössze három és fél oldal, és nagyobb részt az Európai Unióhoz való csatlakozásról és annak lehetséges következményeiről szól. Itt tehát nem olyan alternatívát vázol a szerző, amelyen a kritikai elmélet megvethetné a lábát; csupán a közeljövő eseményeinek lehetséges irányait latolgatja. Eltűnt a munkás öngazdálkodás utópiája, a dolgozói tulajdon; nincs szó már elméleti síkon sem harmadik útról. A társadalomkritika alapját itt a társadalmi szolidaritás erkölcsi imperatívusza adja. Ebből következnek a jól ismert szociáldemokrata feladatok: a jóléti állam és a munkavállalói jogok védelme. A harmadik út reménye szertefoszlott.

Mi tehát a kritikai társadalomtudomány esélye, ha most éppen nem lehet egy alternatív társadalmi rendszert felvázolni? Az, hogy bizonyos alapvető, de a hatalom által elhanyagolt értékek alapján esetről esetre mérlegre tegyen minden fontos társadalmi jelenséget. Itt jutunk el a módszertanhoz: miként lehetünk biztosak abban, hogy következtetéseink helyesek, és hogy a mérleg mindkét serpenyőjében megfelelő súllyal szerepelnek a tények? Ugyanezt a kérdést úgy is feltehetjük: honnan tudhatjuk, hogy az általunk bemutatott tényekből általánosíthatunk-e a jelenség egészére, vagy annak csak egy sajátos, az egészre nem jellemző szeletét tartjuk a kezünkben? Miként biztosíthatjuk a helyes arányokat?

A módszertani bevezető nem nyújt sok segítséget ennek megválaszolásában. Kevesebb mint két oldal, és a fele egy ismeretlen APEH-előadó odamásolt levele, amelyben az APEH megtagadja a kutatóval való együtt-

működést. Szerencsére Szalai nem folytat egyoldalú polémiát, érvelése árnyalt és összetett. Ha úgy érzi, nincs elegendő információ a birtokában, néhol maga figyelmezteti erre az olvasót. Kutatása gazdag szakirodalomra támaszkodik. Néha bosszankodtam ugyan, hogy több helyen is szóról szóra hosszú oldalakat bemásol másoktól (többnyire kisebb betűvel szedve), és kértem volna, röviden foglalja össze az idézeteket, de aztán arra gondoltam, hogy a tipikus olvasó így legalább megismer egy sor olyan szerzőt, akiket egyébként nem olvasna. Fogjuk ezt fel önzetlen, kollegiális reklámnak az egyik legolvasottabb magyar társadalomtudóstól! A széles másodlagos irodalom és a számtalan interjú ellenére az olvasó mégsem érezheti magát teljes biztonságban. Az irodalom felvezetése ugyanis elsősorban illusztratív, csak ritkán kritikai, és a belső vitákra is csak futólag utal. A néhol kíméletlen bírálat főleg személyeket ér, és éle többnyire nem szakmai, hanem ideológiakritikai: nem az ellenfél állításait vitatja, hanem intencióit minősíti.

Az interjúkról sem kapunk teljes képet. Nem derül ki, miként választotta ki a szerző a mintát. Nem tudjuk meg, hogy a minta egésze miként vélekedett, viselkedett, milyen információt közölt. Mindig egyes eseteket mutat be, és ezekből általánosít anélkül, hogy a többiekkel a szóban forgó esetet összevetné. Bár általában hosszan idéz (azt is szerettem volna tudni, hogy ezek szó szerinti idézetek-e), s így nehéz volna őt azzal vádolni, hogy e szövegek az egyes interjúk összefüggéseiből kiragadott fragmentumok, azt azonban már nem tudhatjuk, a szöveg csak a beszélőt, a mintát vagy a kérdéses társadalmi csoport egészét jellemzi-e.

Vannak olyan művek, amelyek – legfontosabb hozadékat tekintve – megfogalmaznak, felvetnek, és vannak olyanok, amelyek megválaszolnak, lezárnak problémákat. Szalai könyve az első műfajban alkot jelentőset. Fontos mérőföldkő, mert sikerül széles körű tudással megfogalmaznia egy olyan kapitalizmuskritikát, amely nem jobboldali, nem nacionalista, nem nosztalgikusan a múltba merengő, és alapjában véve

rokonszenvez a modern társadalom alapértékeivel. A XXI. század első évtizedére egy újfajta társadalom történelmi lehetősége ellillant. Szalai arról igyekszik minket meggyőzni, hogy ha reményeinktől búcsút veszünk is, kételyeinket feladni hiba lenne. Ha más zubbony nincs is momentán, azt tudni kell, hol szorít, hol rövid, hol feslik, és hol kell esetleg újragombolni.

RÓNA-TAS ÁKOS

Kovács Éva, Vajda Júlia: Mutatkozás

ZSIDÓ IDENTITÁSTÖRTÉNETEK

*Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, 2002.
314 old., 2500 forint*

„Ki a zsidó?” – teszi fel címdoldalán a *Magyar Narancs* az ambiciózus, egyszerűs mind provokatív kérdést. Ha belapozunk az újságba, a Kovács Andrásal készült beszélgetésből többek között megtudhatjuk, hogy a magyarországi zsidóság 87 százaléka Budapesten él, hogy 85 százalékuk korlátozná a zsidóellenes nézetek szabad terjesztését, hogy „kevésbé vallásosak és kisebb arányban jár[nak] templomba, mint a magyar népesség más felekezeti csoportjai” (*Magyar Narancs*, 2002. 6. szám), s hogy identitásuk legfőbb tartalmi elemeként többségük a holokausztot jelöli meg. (A kutatás eredményeiről lásd: Kovács András [szerk.]: *Zsidók és zsidóság a mai Magyarországon. Egy szociológiai kutatás eredményei*. Szombat Folyóirat Szerkesztősége, Bp., 2002.)

Kovács Éva és Vajda Júlia könyve azt kérdezi, „mi a zsidó?” (11. old.), ám választ kvalitatív módszerrel keresnek, mely jóllehet kevésbé jól definiált és szilárd kategóriák felállítását, ám az individuum sajátosságainak finomabb és mélyebb megértését teszi lehetővé.

S valóban, ha kérdésünk nem arra vonatkozik, hány zsidó ember jár hente templomba, hanem arra, miért járnak, illetve miért nem járnak; mit